

Igen lényeges, hogy a harmadik marxista koncepció meglehetősen jelentős poétikai váltást is hozott: ennek nyomán születik meg a kései korszak domináns poétikai modellje, a vallomásos költészet. A vallomásos költészet forrása az, hogy a külső tárgyak legitimációs, interpretatív hatalmának összeomlása után a költő egy új tárgyiasságot kezd keresni, azt kutatja, hogy az a köztesség, közvetítés, amely zárójelezi a törvényt milyen saját belső konstrukcióval, lelki tárgyiassággal dolgozik. Két érdekes tematikus váltás következik ebből: József Attila a nagy történelmi folyamatok helyett egy filozofikus értelemben vett, azaz autonóm létkörnek, közegnek értelmezett *mindennapi élet* dolgaira hivatkozik (pl. a *Szappanosvíz*, a *Légy ostoba!* és több 1935-ös vers). Megbomlik ezzel az absztrakt antagonizmus és betölthetővé, kutathatóvá válik az a lét-vidék, amelyben a szélső pontok dialektikája rendre megtörik. A másik váltás pedig az, hogy egy olyan költészet jön létre, amely elkezd kikutatni a gyermek lét-pozícióját, az anya–gyermek, az apa–gyermek és a felnőtt–gyermek viszony mentén. A kései költészet versei a tanulmányról átfogóbban, de ugyanabban az irányban kísérlik meg a személyesség reprezentációjának, kidolgozásának sziszifuszi feladatát. A korábbi metonimikus majd metaforikus tárgyiasság azonban itt, a kései versekben már katakretikussá válik, a metaforának állandóan elcsúszó, megfoghatatlan háttere van, a törvény van, de éppen megléte okozza saját bizonytalanságát, elcsúszását, az elkerülhetetlen heteronóm szupplementumok örvényét.

A három marxizmusmodell elkülöníthetősége számomra azt jelentette, hogy József Attila 1930 utáni költészetének majd minden eleme, példája a marxizmushoz kapcsolódva született meg. Mint tárgyas filozófia, mint a politikum, a közösségi cselekvés és a (a *Kéziratok* megjelenése után) az én definíciójának hatékony eszmerendszere erre a marxizmus alkalmas is volt. Feltétlenül kidolgozandó az, hogy költőnk marxizmusa milyen párhuzamokat, különbségeket mutatott a korabeli és a későbbi marxista elméletekkel. Kétségtelen a Lukács-párhuzam, nemcsak az első modell kapcsán, hanem a második és részben a harmadik esetében is. Lukács Lifsiccel Moszkvában ugyanekkor bújtta és értelmezte a *Kéziratokat*, amikor ezt költőnk tette Budapesten. Nagyon érdekes a párhuzam lehetősége a kortárs Walter Benjammal, vagy éppen André Bretonnal, akik nemcsak a marxizmust, hanem mellette a pszichoanalízist is fontosnak tartották. József Attila első marxizmusmodellje a pszichoanalízist a korabeli mozgalmi gondolkodás szerint (Reich nevezetes pamfletje értelmében) használta, a harmadik modellben, az 1936-os tanulmány most előkerült hetedik részében azonban egy olyan (marxizmusba integrált) pszichoanalízis-mo-dell sejtethető, amely még ma is rendkívül érdekes következtetésekre ad lehetőséget.

GARAI LÁSZLÓ

„Munkásoknak emberi öntudat”
avagy
„Hol csúszott hiba a számításba?”

József Attila az *Esztétikai töredékek* címen azonosított szövegében megjelöl két olyan potenciált, amelyekről azt állapítja meg, hogy ezeket minden ember képes működtetni: a *szemlélet* (intuíció) az egyik, amelynek számára a *valóság* van adva, különálló mozzanatai a világegésznek, melyeknek hol egyikénél, hol másikánál elidőz – és a *megértő gondolat* (spekuláció) a másik, amely az *igazságot* keresi, a mozzanatok közötti viszonyt, magát a világegészt kezeli fontosként, és amely ennyiben „meg is öli a valóságot, hogy örökéhez jusson az igazság”. A szemlélet számára is és a gondolat számára is a világegész valamennyi része egyenrangú: éppúgy alkalmas önmaga szemléltetésére és éppúgy alkalmatlan a világegész viszonyainak elgondoltatására, mint bármelyik másik. E két pszichikus teljesítmény mindegyikénél potenciális tárgyaik egyenrangúsága megfelel a teljesítményt előállító alanyok egyenrangúságának: annak, hogy a szemléletet is meg az értő gondolatot is kivétel nélkül minden ember képes működtetni.

E két potenciállal szemben áll József Attilánál egy harmadik: a műalkotást teremtő *ihlet*, „amely a szemlélet és a gondolat ellentétében való egység”. Az ihlet úgy teremti a műalkotást, hogy kiválaszt „bizonyos valóságelemeket, a többiek és szemléletünk közé helyezi és eltakarja a valóság egyéb részét, mint a telihold a napot napfogyatkozáskor. Azaz szemléletileg teljes valóságnnyivá növeli a kiválasztott valóságelemeket.” A kiválasztott valóságelemek nem egyenrangúak a többiekkel: az ihlet a műalkotás megteremtéséhez olyant választ ki a valóság elemei közül, amelyről a gondolat belátja, hogy ez a rész magán hordozza a világegész mintázatát. „Az egész vég szövetből egy ujjnyi minta, amelyből ruhát csinálni nem lehet, de amely magán viseli mindazokat a tulajdonságokat, amelyekkel az egész vég rendelkezik” – szemben a szálakkal, „amelyekből a szövet egészét a történelem szötte és szövö”.

Mármost ezt a képet *A magyar proletáriródalom platformtervezetéről* írott bírálatában¹ József Attila nem abban a szövegösszefüggésben hívta elő, amelyben én idézem és amelybe egyébként tökéletesen beleillik. A kérdéses szövegben nem azokról a kritériumokról van szó, amelyek szerint az ihlet a valóságelemek közül kiválasztja azokat, amelyekből a műalkotást megteremti. Hanem azokról, amelyek szerint a marxista kiválik a proletárok közül s a proletár a modern társadalom osztályai közül: „Marxista az, aki *egyénileg* azt gondolja el, ...aminek a megtételére a történelem a proletariátus egészét – *egy*

¹ JAÖM III. Id. kiad. 216.

tagjaira való tekintet nélkül – rávezeti és rákényszeríti. A marxista nem más, végső fonkon, mint a történelmi proletariátus egésze kicsiben. Az egész vég szövetből egy ujjnyi minta, amelyből ruhát csinálni nem lehet, de amely magán viseli mindazokat a tulajdonságokat, amelyekkel az egész vég rendelkezik. A nem marxista, a nem osztálytudatos proletár egyén pedig csak egyike ama szálaknak, amelyekből a szövet egészét a történelem szőtte és szövö. Mint egyes szál, ő is hozzájárul az egész minőségéhez, de másképpen: más a fonál és más a szövet. A minta azonban minőségét nézve csak méreteiben különbözik a végtől.”

Így válik tehát ki a proletárok közül a Marx tanait ismerő és követő. És hasonló struktúra működteti a maga logikáját abban is, ahogyan a proletár válik ki a modern társadalom osztályai közül – mondtam az imént. Mármost így van-e vagy sem – kérdés, miért méltó ez egyáltalán az említésre.

Magát a struktúrában működtetett logikát József Attila többször megfogalmazza.

*...a helyemet megálltam
születtem, elvegyültem és kiváltam*

– írja e megfogalmazások legismertebbikében (*Kész a leltár*). A *kövezeten...* kezdetű, feltehetőleg egy-két évvel korábban keletkezett töredékében pedig ez olvasható:

*[...] a többi nép közt elvegyültem én,
majd kiváltam, hogy azután kiváljon
sok gondom közül ez a költemény*

ami egyenesen visszaul az *Esztétikai töredékek* fent idézett gondolatmenetéhez. A szemléletnek s éppígy a gondolatnak potenciális tárgyai egyenrangúak – állítottam az imént –, s potenciális tárgyaik egyenrangúságának megfelel a teljesítményt előállító alanyoknak az egyenrangúsága. Hasonló megfelelés van az ihlet esetében is a teljesítmény tárgya és elkövető alanya között, csak itt kiválasztottságnak kell, hogy megfeleljen kiválasztottság. A valóságnak olyan darabját kell kiválasztani, amelyet az tüntet ki a többiek közül, hogy ez speciál magán hordja a világegész mintázatát. S ilyen kiválasztás teljesítményére csak olyan alany képes, aki maga is kiválasztott:

*...kiváltam, hogy azután kiváljon
sok gondom közül ez a költemény.*

A költőnek kiválasztottnak kell lennie, ahhoz, hogy az ihletben kiválasztó lehessen.

*

Ilyen gondolatmenet végiggondolása után az ifjú József Attila megtudja, hogy ő kiválasztott is. Erről úgy értesül, hogy Marx Károly szövegeivel ismerkedik, s ezekből tudomására jut, hogy az a társadalmi osztály, amelyhez ő tartozik, a proletariátus a világtörténelem modern szakaszában világtörténelmi szerepre van kiválasztva. „Ha a szocialista írók ezt a világtörténelmi szerepet a proletárságnak tulajdonítják – olvassa Marxnál –, ez semmi esetre sem azért történik, mert isteneknek tartják a proletárokat. Inkább fordítva. Mint-hogy a kifejlett proletárságban gyakorlatilag teljessé vált az elvonatkozás minden emberiségtől, sőt az emberségnek a látszatától is; minthogy a proletárság életfeltételeiben a társadalomnak legembertelenebb végletén van összefogva a mai társadalom minden életfel-

tétele; minthogy benne az ember elvesztette saját magát, de minthogy egyszersmind nemcsak megnyerte ennek a veszteségnek elméleti tudatát, hanem kényszerítve is van közvetlenül, a már el nem utasítható, már nem szépíthető, abszolút parancsoló szükségétől – ez a gyakorlati kifejezés a szükségszerűsége –, hogy fellázdjon ez ellen az embertelenség ellen: ezért lehet és kell a proletárságnak magát fölszabadítania. De nem szabadíthatja föl magát anélkül, hogy saját életfeltételeit meg ne szüntetné. Saját életfeltételeit nem szüntetheti meg anélkül, hogy meg ne szüntetné a mai társadalomnak minden embertelen életfeltételét, melyek az ő helyzetében vannak összefoglalva.”² Amihez Marx egy másik helyen még azt teszi hozzá, hogy ekképpen a proletariátus „egyetemes szenvedései révén egyetemes jellegű, és nem tart igényt semmiféle különös jogra, mert nem valamiféle különös jogtalanságot, hanem egyáltalán a jogtalanságot követik el ellene, amely többé nem egy történelmi jogcímre, hanem már csak az emberi jogcímre hivatkozhatnak, [...] amely [...] az ember teljes elvesztése, tehát csak az ember teljes visszanyerésével nyerheti meg önmagát.”³

Az ember teljes visszanyerését Marx filozófiai érvelésének értelmében a szocializmus megvalósítása biztosítja a társadalomban. Tulajdonképpen ilyen gondolatmenet útján jut el Marx egyáltalán a proletariátushoz: *a munkás szüksége köré szerveződő osztályérdek és a szocializmus általános-emberi ügyének szükségszerűsége összekapcsolódnak egymással.* A Marx-követővé lett József Attila *Szocialisták* című versében *munkásokról* ír, *Munkások* című versében pedig *szocialistákról*.

Ez az azonosság valamikor annyira magától értetődő volt számunkra, hogy eszünkbe sem jutott volna rákérdezni: miért kell úgy lennie, hogy a szocialista értékrend iránt az legyen különösen fogékony, aki munkás, a munkás pedig egy olyan értékrend iránt legyen különösen fogékony, amely szocialista.

A feltételezett azonosságot maga József Attila olyan szövegekre hivatkozva értelmezi, melyekben Marx „a társadalmi haladás alapjául megtette az *ipart* és a *munkásságot*, amazt mint tárgyi, emezt mint alanyi tényezőt véve számításba, s a társadalmi haladás következő állomásaként a *szocializmust* fogta föl, mint *következményt a modern ipar tárgyi oldaláról nézve* és mint *célt a munkásság alanyi szempontjából.*”⁴

*

Ezek azok az összefüggések, amelyek motiválják József Attilának Marx-követővé léételét és a hangsúlyokat, amelyek mentén Marx-követővé lesz. A legerőteljesebb hangsúlyt az a gondolatmenet kapja, amelyet végleges formában egy évvel azelőtt a feltételezhető időszakas előtt fogalmazott meg, amikor a konferenciánk tárgyát képező szöveget produkálta: „...*az egész marxi bölcsélet kérdésköre azonegy az emberi tudat alakulásának kérdéskörével...* Marx szerint... az emberek tárgyi logikájától elválaszthatatlanul függ... alanyi logikájuk. Az emberek objektív logikájának anyagi tárgyakban megtestesült jelei a termelési eszközök és ez az objektív logika nyilatkozik meg a társadalmi munkamegosztásban is. De

² MEM 2. köt. Bp. 1971. 35.

³ „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés”. MEM 1. Bp. 1957. 387–390.

⁴ „Hegel, Marx, Freud.” Szép Szó, 1938. január–február. 17. Lásd még In: Szabolcsi Miklós (szerk.): JAÖM III. Bp. Akadémiai Kiadó, 1958. 263. (Kiemelések tőlem – G. L.)

éppen a társadalmi munkamegosztás miatt különböző társadalmilag az emberek szubjektív logikája – így jönnek létre a szubjektív osztálytudatok. Végül is a proletárságot kényszeríti rá a helyzete, hogy saját szubjektív osztálytudatát annyira kifejlessze, hogy magába foglalja azt az objektív emberi logikát, amelyet az emberiség eddig is érvényesített, de csak társadalmi működésben, a termelési eszközökben, a munkamegosztásban, tehát nem öntudatosan, hanem..., mint ahogy Marx mondja, „önmagát elidegenítve”... A munkásosztály szerepe ebben a történelmi öntudatosodási folyamatban éppen az, hogy magasra tartja és el nem ejtheti azt a zászlót, amelyre minden emberi lénynek társadalmi eredete van írva. Így tehát éppen azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek „osztályöntudata” az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik..., ahelyett, hogy az „osztályöntudat” a kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki.”⁵

Hogy e nagy hangsúllyal explicált feltétel József Attila számára implicite a kezdetektől fogva érvényes volt, erre következtetni lehet pl. 1931-ben tartott „Irodalom és szocializmus” c. szabadelőadásának olyan deklarációiból, amelyek enélkül József Attilát igazán nem jellemző szektáriánus korlátoltságot juttatnának kifejezésre: hogy polgári művészet „nincs, csak művészet van. Ami ma polgári művészet, az már nem művészet. Az legföljebb „polgári kísérlet a műalkotásra”... A polgári művészetet művészetnek tartja a polgárság, azaz szubjektíve művészet, de objektíve nem, azaz egyáltalában nem művészet. A proletárművészet objektíve is művészet, tehát valóságos művészet... A „proletár művészet” ma „tisztá művészet”.⁶

Persze abból, hogy egy kijelentés szektáriánus korlátoltságot juttatna kifejezésre, még nem következtethetünk teljes bizonyossággal arra, hogy József Attila csak ilyen vagy amolyan megszorítással tehette azt. Ám egy hosszú ideig lappangó töredékben, amely három évvel később keletkezhetett, József Attila ezt írja: „...amikor a szocialista mozgalom vereségeinek megítéléséről van szó, mindama okokon kívül, amelyeket a politikusok elmondanak... egy olyan eddig meg nem fogalmazott és csakis költők által kimondható okra gondol [ti. József Attila, aki itt harmadik személyben ír saját magáról], amelynek hatékonyan működő létét az a negatív jel mutatja, hogy a munkásosztálynak, amely... sakk-körökkel és dalárdákkal rendelkezik, nincs költészete, nincs szépirodalma.”

„Nincs szocialista szépirodalom, ami nem jelent kevesebbet, minthogy a mun-” – folytatja József Attila a kérdéses szöveget, amely ezen a szóközépen megszakad. Folytatását azonban lehetővé teszi, ha még egyszer visszatérünk ahhoz az imént idézett szöveghez, amelyben József Attila megfogalmazza a mindennél fontosabbnak tartott feltételt: hogy a munkásság „osztályöntudata” ne a kiirtott emberi öntudat helyén hajtson ki, hanem éppen mint emberi öntudat. A meglévő kultúra megtartására (például sakk-körökben), előadására (például dalárdákban) olyan osztály is képes, amelynek öntudata semmi más nem képvisel, mint saját partikuláris létezését. Ahhoz azonban, hogy új emberi értéket alkosson, ahhoz a munkásosztálynak egyetemes emberi öntudatot kell hordoznia, akár egy szépirodalom esztétikai értékeiről van szó, akár a szocialista társadalmi berendezkedés gazdasági-filozófiai értékeiről. „Ha egy osztály a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlenné ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára” – írja József Attila egy másik töredékes feljegy-

⁵ A szocializmus bölcselete. *JAÖM III.* Id. kiad., 149. és 151.

⁶ *JAÖM III.* Id. kiad., 93–94.

zésben.⁷ Ami lehetővé teszi a fent idézett félbeszakadt szövegnek is a rekonstruálását: Nincs szocialista szépirodalom, ami nem jelent kevesebbet, minthogy a munkásosztály nem egyetemes emberi öntudatot hordoz, és ezért nem képes arra sem, hogy a szocializmus egyetemes emberi értékeit megvalósítsa.

*

Ezek azok az összefüggések, amelyek tekintetében József Attila megfogalmazza a „Hegel, Marx, Freud” kérdését: Európában „...az ipar és a technika [valóban] olyan fejlettségre tett szert, amilyenre a termelési eszközök filozófusai nem is gondolhattak, a munkások valóban hatalmas pártokban szervezték meg erenyeiket... Ilyen körülmények között az a kérdés: miért nincs még szocializmus? ...hol csúszott hiba a számításba: hogy lehet az, hogy az ún. »tárgyi előfeltételek« megvannak s az alanyiak hiányoznak?”

A munkásosztálynak nincs költészete, nincs szépirodalma – ebből a „negatív jelből” József Attila arra következtet, hogy *a munkás szüksége köré szerveződő osztályérdek s a szocializmus emberi ügyének szükségszerűsége elválnak egymástól.*

kínjunktól jövőnk nem született meg,

Hogyan is kellett volna az eredeti elgondolás szerint az egyre inkább kielégületlenül maradó szükséglet kínjának megszűlnie egy szocializmusként felrajzolt jövőt? Hogyan is működik valójában a szükséglet, amikor érdeké válva osztályt mozgat?

Tanulmányának megtalált zárófejezetében József Attila két fontos dolgot mond a szükségletekről:

Először, megkülönbözteti egymástól az összefüggések fiziológiai, ill. biológiai megközelítését: A fiziológiai kezelés számára a szerkezet a fontos: az egyén szervei, amelyek „arra szolgálnak, hogy az egyes lények velük mind egyéni, mind faji életüket napról-napra újjátermeljék” (vö. az *Óda* megfelelő helyével: „...szorgos szerveim, kik újjászülnek / napról napra, már fölkészülnek” stb.) – s a társadalom termelő erői, amelyek a társadalom életének szolgálják az újjátermelését. A biológiai megközelítés számára viszont a szerkezet működtetése a fontos, s ezt végezteti a szervekkel, ill. a termelő erőkkel a szükséglet. Már amikor megfelelően adva van. Amikor a szerkezetet működtető szükséglet nincs adva, erről a helyzetről József Attila azt írja, „...talán nem visszavetendő az analógia: az, hogy nincs még szocializmus, bár a termelési eszközök fejlettsége és a termelő erők megkívánják a gazdaságnak ezt a formáját, megfelel a pszichikai eredetű impotenciának és a frigiditásnak: a koituszból elmarad az orgazmus, bár a nemi szervek fejlettsége és az ösztönök megkívánják a nemi egyesülésnek ezt a formáját.”

Másodszor, József Attila megvizsgálja magukat a szükségleteket: mitől függ, hogy egyik vagy másik adva van-e vagy nincs. A közfelfogás természeti előzményből eredeztet: az állat önfenntartási ösztönéhez lenne hasonlatos az emberé, akinek szintén mindenk előtt fenn kell tartania magát ahhoz, hogy azután bármi egyébről szó lehessen. József Attila nem osztja ezt a felfogást. „...az emberek nem ismerik érdekeiket, igazi szükségleteiket” – írja, s példaként ezt hozza fel: „A dohányjövedék monopóliuma tetemes hasznot hajt a polgári államnak, a dohánytermelés és elosztás sok embert foglalkoztat, – s mindez azon alapszik, hogy gyermekkorunkban rászoktunk a dohányzásra, utánoztuk a felnőttte-

⁷ JAÖM IV. 273.

ket, mert felnőttekké szerettünk volna válni”. S felveti még a kérdést: „Miért szükséglet a gyémántfülbevaló? A nyakkendő? A hivatalnok ez[utóbbi]t azzal indokolja, hogy kell nyakkendőt kötnie, ha nem akar repülni állásából. A nyakkendő tehát társadalmi szükséglet, valóban kell a megélhetéshez, – de miért válik társadalmi szükségletté, annyira, hogy az egyes ember nem élhet nélküle, olyasmi, ami nélkül az egyes emberek szépen megvolnának? S ha a fizikai nyomorban tengődő tömegeket, kik fáznak és éheznek, nézzük, úgy látszik igazuk van a marxistáknak, kik az »érdekekkel« és a [létfenntartási] szükségletekkel magyarázzák e tömegek megmozdulásait. Ám annál érthetlenebb az uralkodó osztályok tagjainak tevékenysége, még pedig éppen a történelmi materializmus szempontjából. Miért ragaszkodnak az uralkodó osztályok a kapitalizmushoz? Miért lelik gyönyörűségüket a tőkehalmozásban vagy a vele járó társadalmi hatalomban? Értem, hogy egy fejlett ipari tőkés állam van, hogy gyarmatot szerezzen s így nyersanyag forrásra és piacra tegyen szert, de nem értem, hogy miért szükséglet az emberek számára »a fejlett ipari tőkés állam«. Miért szükséglet valaki számára, hogy a legmagasabb társadalmi pozícióba törjön és miért szükséglet másoknak, hogy alávéssék magukat?” S gondolatmenetében igen nagy súlyú argumentum: „Milyen »anyagelvű« érdeke, szükséglete volt Marxnak, hogy életét a kapitalizmus elleni harcnak szentelje, és Engelsnek, a gyárosnak, hogy Marx hü fegyvertársa és segítője legyen? Általában azt látjuk, hogy történelmi materializmussal éppen azokat a forradalmárokat, a puritán idealizmusú Lenineket, akik a világban s a történelemben a történelmi materializmussal tájékozódnak s a hasonlóan puritán idealizmusú ellenfeleiket, a Hitlereket s mindkét csoport közös ellenfeleit, a vallásos keresztényeket meztől járó szerzeteseikkel, vagyis éppen a társadalmi harcok eszmehordozóit értjük legkevésbé. Pedig a történelmi materializmus éppen arra szolgálna, hogy az eszmék s az erkölcsök magyarázatául szolgáljon”.

*

Hol csúszott hiba magának József Attilának a számításába? E kitűnő ismerője Marx szövegeinek, s nemcsak a szövegeknek, hanem a logikának is, amely a szöveg egyik locusától a következőhöz mozgatja tovább az elmét, nem számolt valamivel. Pedig tanulmányának zárófejezetében lényegrelátóan határozta meg a tárgyra vonatkozó gondolatmenet kiindulópontját Marxnál: a *Német ideológiá*-nak az a helye ez, ahol azt olvashatjuk, hogy az emberek „akkor kezdik magukat az állatoktól megkülönböztetni, amikor termelni kezdik *létfenntartási eszközeiket*.” De József Attilánál itt ez áll: „Az emberek „akkor kezdenek különbözni az állatoktól, amikor *élelmiszereiket* termelni kezdik.” S az élelmiszer ugyan „Lebensmittel” vagyis „az élet eszköze”, a Marx, ill. a József Attila által használt fogalom mégsem ugyanaz. Annál is inkább nem, mert Marx mindjárt így folytatja: „olyan lépés ez [ti. a létfenntartási eszközök termelésének megkezdése], amelyet testi szervezetük szab meg”. Trivialitás, mondhatnánk: Ugyan mi más szabná meg létfenntartásunk eszközeinek termelését, ha nem testi szervezetünk? Mondhatnánk – de József Attila nem mondhatná, hiszen ő (igen helyesen!) megkülönbözteti egymástól testi szervezetünk fiziológiai kezelését s a létfenntartás biológiai ügyét. Amihez még ezt teszi (szintén igen helyesen!) hozzá: „A termelési eszközök ugyanazt a szerepet játsszák a társadalomban, mint az egyén életében a saját szervei.” Úgy hogy József Attilának a máskor mindig oly szigorú logikája mentén azt kellene gondolnia (vö. önvallomásával: „hanyag / társadalmunkra szabatos